

Alicja Kulecka

Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego

Zamach stanu czy rewolucja społeczna? Październik 1917 w historiografii przełomu XX i XXI wieku – wybrane publikacje i problemy

Zarys treści: Celem niniejszych rozważań jest próba ukazania zasadniczych dzieł i tez dorobku historiografii światowej przełomu XX i XXI w. odnoszących się do wydarzeń Października 1917 związanych z przejściem władzy w Rosji przez partię bolszewików kierowanych przez Władimira Lenina. Zaprezentowane refleksje zostały osnute wokół pytania o charakter tego przełomu – czy był on rewolucją społeczną, stanowiącą wynik niezadowolenia mas, chęci zmiany własnej kondycji ekonomicznej i socjalnej, wiążącej się z nowymi potrzebami kulturowymi, czy też zamachem stanu będącym rezultatem działania wąskiej, partyjnej elity zintegrowanej wokół wodza, kierującej się interesami definiowanymi własną ideologią, lekceważącej istniejący system prawny i osiągnącej cele z pominięciem panujących w nim zasad.

The content outline: The events of October 1917 in Russia resulted in the seizure of power by the Bolsheviks, led by Vladimir Lenin. This article discusses the interpretations these events have been given in different historiographies since the turn of the twentieth and twenty-first centuries. The author's focus is on the specificity of the upheaval under discussion. Was it a social revolution caused by the mass discontent of the people trying to improve their socio-economic positions and satisfy their increasing cultural aspirations? Or, perhaps was it a coup d'état carried out by a narrow, party elite gathered around the leader, pursuing their ideological interests in complete disregard of legal order?

Słowa kluczowe: historia społeczna, październikowy zamach stanu 1917, rewolucja lutowa 1917, bolszewizm, liberalizm, Aleksander Kiereński, Władimir Lenin

Keywords: social history, the coup d'état of October 1917, the February Revolution of 1917, bolshevism, liberalism, Alexander Kerensky, Vladimir Lenin

Sekwencja faktów społecznych określanych w historiografii komunistycznej mianem rewolucji październikowej¹ 1917 r., oznaczająca początek sprawowania władzy w państwie rosyjskim przez bolszewików, traktowana była jako jedno

¹ W Polsce takie określenie pojawiło się w tytule dzieła Lwa Trockiego *Historia rewolucji rosyjskiej*, t. 1–2, Warszawa 1932–1934 – t. 1, cz. 1 i 2, w tłum. J. Kamińskiego (cz. 1) i B. Tarczyńskiego (cz. 1, 2), t. 2 został zatytułowany *Rewolucja październikowa*.

z ważnych i przełomowych wydarzeń I wojny światowej oraz całego wieku XX. Ogarnięta głębokim kryzysem politycznym i społecznym Rosja stała się areną walk pomiędzy różnymi partiami, ideologiami i programami politycznymi. Upadek monarchii, poprzedzony rozkładem jej autorytetu moralnego i prestiżu tronu, otworzył drogę do działalności różnym ruchom społecznym i w konsekwencji przyczynił się do utraty przez nią władzy. Poszukiwanie nowych formuł zarządzania olbrzymim terytorium spowodowało rywalizację w tworzeniu odmiennych modeli sprawowania władzy. Próba budowy państwa rosyjskiego opartego na ideologii liberalnej nie gwarantowała rozwiązania palących problemów społecznych i nie doprowadziła do zakończenia kryzysu państwa. Prowadzona wojna przyczyniła się do zaognienia konfliktów oraz utraty poczucia bezpieczeństwa przez wielu Rosjan. Zgromadzona dla wykonania zadań wojennych armia zamieniła się w ważny element gry politycznej prowadzonej przez różne orientacje ideologiczne. Areną bezpośrednich starć o władzę stała się stolica. Miasto zamieniło się w miejsce ostrej rywalizacji i konfrontacji elit politycznych. Wydarzenia z października 1917 r. odegrały ogromną rolę zarówno w dziejach olbrzymiego państwa, jakim była Rosja, jak i w historii powszechnej, wpływając na system sojuszy regionalnych i międzynarodowych, losy zmagania wojennych oraz powojenny porządek świata.

Rozpad Związku Radzieckiego, stanowiącego dzieło rewolucji październikowej, przyczynił się do znaczącej zmiany stanowiska elit politycznych Rosji i innych krajów wobec jej dziedzictwa. Kanadyjski historyk David R. Marples podkreślił: „oficjalna radziecka wersja wydarzeń listopada 1917 r. raczej nie budziła zaufania ani w Rosji, ani na Zachodzie”². Taka forma narracji nie mogła przetrwać systemu ustrojowego i państwowego, który ją ukształtował. Wydarzenia z października 1917 r. inspirowały również w wielu ośrodkach naukowych na świecie badania dotyczące genezy Związku Radzieckiego (Sowieckiego), jej uwarunkowań społecznych i ideowych. Przedmiotem refleksji historycznej stało się także poszukiwanie czynników, które zadecydowały o przejściu władzy przez bolszewików, jej utrwaleniu i wykorzystaniu dla dominacji w społeczeństwie Rosji, następnie Związku Radzieckiego oraz budowaniu programu ekspansji i chęci wyznaczania reguł gry dla całego świata. W niniejszych rozważaniach zaprezentowane zostaną dzieła, w których historia wydarzeń Października 1917 stanowiła główny problem i nurt rozważań, opublikowane na przełomie wieków XX i XXI. Ograniczenie to wynika z bogatego dorobku dotyczącego rewolucji październikowej³.

² D.R. Marples, *Historia ZSRR. Od rewolucji do rozpadu*, tłum. I. Scharoch, wyd. 2 popr., Wrocław 2011, s. 53.

³ Odrębnych analiz wymagałby dorobek historiografii PRL poświęconej temu wydarzeniu. W gronie badaczy wymienić należy następujące nazwiska i dzieła: J. Kowalski, *Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna a wyzwolenie Polski*, Warszawa 1952; H. Jabłoński, *Rewolucja Październikowa a odbudowa państwa polskiego w 1918 r.*, Warszawa 1957; N. Gąsiorowska, *Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa (1917) a wyzwolenie i zjednoczenie Polski (1918)*,

W 1990 r. Richard Pipes, urodzony w 1923 r., wybitny znawca historii Związku Radzieckiego, profesor Uniwersytetu Harvarda⁴, doradca prezydenta USA Ronalda Reagana w latach 1981–1982, opublikował dzieło *The Russian Revolution*⁵. Jego tłumaczenie na język polski doczekało się trzech wydań. Pipes wskazał, że to dzieło, wraz z publikacją *Rosja bolszewików*, stanowiło „próbę wszechstronnego przedstawienia rewolucji rosyjskiej”⁶. Oceniając wpływ tego wydarzenia na dzieje powszechne, uznał, że to „być może najważniejsze wydarzenie XX wieku”⁷. Podkreślił przy tym, że jego skutki nie zostały początkowo docenione, a część obserwatorów ówczesnej sceny politycznej była przekonana, że ma ono jedynie znaczenie lokalne, rosyjskie⁸ i jest świadectwem chwilowej destabilizacji ustrojowej i społecznej. Dopiero w miarę upływu czasu okazywało się, że: „Konsekwencje rewolucji rosyjskiej przez resztę stulecia będą odczuwane we wszystkich zakątkach kuli ziemskiej”⁹. Analizując kwestie metodologii tworzenia narracji o rewolucji, Pipes wskazał na trudności w określeniu zasięgu chronologicznego ważnych wydarzeń. Podkreślił: „Wydarzenia o takiej skali nie mają ani wyraźnego początku, ani definitywnego zakończenia”¹⁰. Wskazał także, że w opisie wydarzeń z przeszłości, także w przypadku badania naukowego, nie jest możliwe uniknięcie wartościowania. Przyczyny tego zjawiska zostały nakreślone następująco: „Rewolucje, które wybuchały po 1789 roku dotyczyły najbardziej fundamentalnych problemów etycznych: czy w imię wyidealizowanych ustrojów godzi się burzyć instytucje budowane przez całe wieki metodą prób i błędów; czy ktoś ma prawo poświęcać dobrobyt, a nawet życie współczesnych w imię jeszcze nie narodzonych pokoleń; czy człowieka można ukształtować na nowo jako istotę doskonale cnotliwą”¹¹. Zacytowany tu zestaw pytań został sformułowany

Warszawa 1958; H. Jabłoński, *Rewolucja październikowa a sprawa niepodległości Polski*, Warszawa 1967; J. Kancewicz, *Rewolucja październikowa w Polsce*, Warszawa 1968; L. Bazyłow, *Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa i procesy rewolucyjne w minionych 60 latach*, [b.m.w.] 1978; I. Rusinowa, T. Wituch, *Między rewolucją francuską a rewolucją październikową*, Warszawa 1980; A. Czubiński, *Rewolucja Październikowa w Rosji i ruchy rewolucyjne w Europie lat 1917–1921*, Poznań 1988.

⁴ O amerykańskich badaniach nad dziejami Rosji zob. M. Filipowicz, *Emigranci i Jankesi. O amerykańskich historykach Rosji*, Lublin 2007.

⁵ Zainteresowania Richarda Pipesa historią Rosji są widoczne w wielu jego publikacjach, m.in.: *The Russian Intelligentsia*, New York 1961; tenże, *Social Democracy and St. Petersburg Labor Movement 1885–1897*, Irvine (Calif.) 1963; tenże, *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917–1923*, Cambridge 1970; tenże, *Russia under the Old Regime*, New York 1974 (wyd. 2: 1982).

⁶ Tenże, *Rewolucja rosyjska*, tłum. T. Szafar, wyd. 3, Warszawa 2012, s. XXIII.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże, s. XXV.

na podstawie lektury dzieł wybitnego konserwatysty angielskiego Edmunda Burke'a¹² odnoszących się do rewolucji francuskiej¹³. Analiza przywołanego katalogu problemów wskazuje, że Pipes potraktował rewolucje jako próby realizacji utopii społecznych, politycznych czy szerzej kulturowych. Z tego też punktu widzenia każdą z nich można uznać za wielokierunkowy i wielopłaszczyznowy eksperyment o szerokim zasięgu chronologicznym i przestrzennym.

Obszerne dzieło Pipesa poświęcone rewolucji zainspirowało autora do stworzenia, na jego podstawie, kolejnych publikacji. Należały do nich: *Krótką historia rewolucji rosyjskiej*¹⁴ oraz *Rewolucja rosyjska. Trzy pytania*¹⁵. Drugie dzieło stanowiło próbę odpowiedzi na kluczowe dla genezy i przebiegu rewolucji pytania: 1) dlaczego carat upadł?, 2) dlaczego bolszewicy zwyciężyli?, 3) dlaczego Stalin został następcą Lenina? Odpowiedzi na nie stały się podstawowym elementem tworzącym narrację tego dzieła.

Pipes przy okazji rozważań o rewolucji określił warunki uprawiania historii jako nauki. Miała ona być dla historyka „krytyczną analizą dostępnych mu źródeł i uczciwego przekazywania zaczerpniętych w nich informacji”¹⁶. Podkreślał jednak, że nie można żądać od historyka nihilizmu moralnego. Ma on bowiem prawo do nie „wyrażania zgody na to, że wszystko, co się stało, stać się musiało i wobec tego wykracza poza pojęcia dobra i zła”¹⁷. Polemiki dotyczące wielkich wydarzeń z reguły posiadają aspekty moralne i z tego powodu z reguły nigdy się nie kończą, a wydarzenia te nadal dzięki nim funkcjonują w przestrzeni publicznej. W świetle teorii Pipesa historyk dla badania przeszłości powinien pozyskać kwalifikacje nie tylko warsztatowe, merytoryczne, lecz również moralne.

Początki rewolucji w Rosji Pipes wiązał z kryzysem 1905 r. Cykl wydarzeń rewolucyjnych kończył, jego zdaniem, okres oznaczający początki czerwonego terroru (1919). Poszukując cech charakterystycznych dla wydarzeń w Rosji, Pipes tak oceniał rewolucję lutową: „Rewolucja lutowa miała wiele cech, którymi różniła się od innych przewrotów rewolucyjnych. Najbardziej jednak uderzająca była wyjątkowa szybkość, z jaką rozpadło się państwo rosyjskie. Zupełnie jakby najpotężniejsze imperium świata, obejmujące szóstą część powierzchni ziemi, okazało się tworem sztucznym, pozbawionym organicznej spójności, który trzymał się

¹² Tamże.

¹³ Najbardziej znane dzieło Burke'a to *Rozważania o rewolucji we Francji*; zob. tenże, *Rozważania o rewolucji we Francji i o debatach pewnych towarzystw londyńskich związanych z tym wydarzeniem, wyrażone w liście, który miał zostać wysłany do pewnego gentelmana w Paryżu*, tłum. D. Lachowska, wstęp P. Kłoczowski, Kraków 1994.

¹⁴ R. Pipes, *Krótką historia rewolucji rosyjskiej*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2007 (oryg.: *A Concise History of Russian Revolution*, 1995).

¹⁵ Tenże, *Rewolucja rosyjska. Trzy pytania*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2007 (oryg.: *Three „Whys” of the Russian Revolution*).

¹⁶ Tenże, *Rewolucja rosyjska...* (2012), s. XXV.

¹⁷ Tamże.

tylko dzięki powiązaniom zbiegającym się w osobie monarchy¹⁸. Pipes utożsamiał upadek monarchii z rozpadem państwa. Rewolucja oznaczała w tym przypadku abdykację, oznaczającą, jak to określił Aleksander Kiereński, „pójście na dno” „całego świata powiązań narodowych i politycznych”¹⁹. I polityk, i historyk nie traktowali tego wydarzenia jako końca jednej epoki i początku nowej, lecz przyznawali mu status kresu państwowości w określonej formule ustrojowej. Taka ocena wydaje się jednak zbyt emocjonalna, zważywszy na wydarzenia następujące po rewolucji lutowej.

Dla Pipesa niezwykle ważnym czynnikiem kształtującym historię jest człowiek. Zjawisko to uwidoczniło się przede wszystkim poprzez prezentację sylwetek polityków biorących udział w omawianych wydarzeniach. Ich osobowości miały wpływ na podejmowane przez nich decyzje. Te zaś wyznaczały rytm wydarzeń i tempo zmian. Duża partia dzieła poświęcona została postaci Władimira Uljanowa, znanego pod pseudonimem Lenin. Pipes analizował jego biografię w wielu aspektach – środowiska i klimatu rodzinnego oraz jego wpływu na charakter, wykształcenia i lektur tworzących jego intelekt, udziału w działalności konspiracyjnej, stosowanych metody walki politycznej, kontaktów osobistych ze współpracownikami partyjnymi. Bardzo starannie przeanalizowane zostały jego związki z różnymi środowiskami niemieckimi oraz tymi kręgami rewolucjonistów rosyjskich, którzy byli zwolennikami współpracy z Niemcami²⁰. Tak napisał o Leninie: „Niekoniecznie trzeba wierzyć, że historię tworzą »wielcy ludzie«, aby docenić znaczenie Lenina dla rewolucji rosyjskiej i dla ustroju, którego była początkiem. [...] Partia bolszewicka była tworem Lenina: jako jej założyciel ukształtował ją według własnego wyobrażenia i pokonując wszelki sprzeciw wewnętrzny i zewnętrzny, poprowadził ją drogą, którą sam wyznaczył”²¹. Pipes stosował także konsekwentnie określenie „bolszewizm” w odniesieniu do tego nurtu myśli socjaldemokratycznej w Rosji, który stanowił ideologię partii bolszewickiej, wiążąc go ściśle z tą formacją polityczną, stworzoną przez określone środowisko intelektualne i socjalne, i pozbawiając, a także odmawiając mu uniwersalistycznego charakteru.

Wydarzenia Października 1917 zostały zaprezentowane jako zamach stanu i potraktowane jako działania służące realizacji ambicji Lenina i interesów jego partii²². Spośród wydarzeń rewolucyjnych na miano wielkiej i szybkiej zmiany o szerokim zasięgu politycznym i społecznym zasługiwała w opinii tego autora rewolucja lutowa, przede wszystkim ze względu na to, że jej efektem stało się przekształcenie monarchii w republikę liberalną. Pipes prezentował te wydarzenia jako efekt ścierania się różnych ideologii. Kluczową rolę w jego rozważaniach

¹⁸ Tamże, s. 353.

¹⁹ Tamże, s. 354.

²⁰ Tamże, s. 357–459.

²¹ Tamże, s. 357.

²² Tamże, s. 461 n.

odgrywały analizy postaw realizujących je polityków i skupionych wokół nich elit partyjnych.

W 1996 r. ukazało się dzieło historyka brytyjskiego Orlanda Figesa *A People's Tragedy. Russian Revolution 1891–1924*. Autor, urodzony w 1959 r. w Londynie, wykładał historię w Birkbeck College w London University oraz Trinity College w Cambridge i należał do innego niż Pipes pokolenia badaczy. Wspomniane dzieło w 1997 r. otrzymało wiele nagród: Wolfson History Prize, WH Smith Literary Award, NCR Book Award, Book Prize Los Angeles Times. Wyróżnienia te traktować należy także jako przejaw zainteresowania tym dziełem, zarówno w Wielkiej Brytanii, jak i Stanach Zjednoczonych. W Polsce Orlando Figes otrzymał w 2009 r. nagrodę „Przeglądu Wschodniego” za publikację *Natasha's Dance. A Cultural History of Russia*, opublikowaną w 2002 r. Również w 2009 r. zostały przetłumaczone na język polski zarówno *Natasha's Dance*, jak i *A People's Tragedy*... Pierwsze z dzieł otrzymało tytuł *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, drugie *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*²³. W tym miejscu warto wskazać, że w tytule oryginału występuje określenie „people's” i zadać pytanie, czy odpowiada ono polskiemu pojęciu „naród”? Lektura tej publikacji pozwala sformułować opinię, że chyba nie do końca. Bardziej trafne wydaje się tu zastosowanie określenia „społeczeństwo”, chyba że uznamy, iż naród nie jest wspólnotą etniczną, lecz polityczną i stanowią go wszyscy mieszkańcy danego państwa. Figes dążył do ukazania rewolucji jako wydarzenia, które stanowiło efekt działalności i mentalności całego społeczeństwa i z tego powodu nie mogło być obojętne dla żadnego z jego członków, niezależnie od pozycji zajmowanej w jego strukturze i hierarchii. Osiągane cele, formułowane i realizowane przez elity polityczne, zostały potraktowane jako czynniki, które nie mogły zostać zrealizowane bez jego udziału. Skuteczność działań nie była możliwa jeśli nie korespondowała ze strukturą i mentalnością społeczną. W tytule pojawiło się także określenie „tragedia”. Wskazywało to na potraktowanie rewolucji jako wydarzenia oznaczającego budzenie i panowanie szeregu emocji negatywnych: gniewu, chęci odwetu za doznane lub domniemane krzywdy, dążeń do wyrównania rachunków, oczekiwań i akceptacji brutalnych i krwawych metod działania.

Jednocześnie Figes używał dość konsekwentnie określenia „rewolucyjny dramat narodu”²⁴. Jak pisał: „Spuścizna rosyjskiej historii, stuleci pańszczyzny i autokracji czyniła zwykłego człowieka bezsilnym i biernym”²⁵. W tym kontekście widoczne jest jednakże również to, że pojęcia „naród” i „społeczeństwo” używane były tu zamiennie.

Figes dążył do stworzenia swoistej historii społecznej rewolucji. Jak napisał: „Staralem się przedstawić główne siły społeczne – chłopstwo, klasę robotniczą,

²³ https://pl.wikipedia.org/wiki/Orlando_Figes.

²⁴ O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, tłum. B. Hrycak, Poznań–Wrocław 2009, s. 832.

²⁵ Tamże.

żołnierzy i mniejszości narodowe – raczej jako uczestników rewolucyjnego dramatu niż »ofiary« rewolucji»²⁶. Takie stanowisko metodologiczne zostało podyktowane przede wszystkim tym, że przestały mu wystarczać „odgórne” historie tego wydarzenia, w których – jak określił – „prości ludzie jawią się jako bierne obiekty niecznych machinacji bolszewików”²⁷. Nowe spojrzenie umożliwiły publikacje dotyczące życia społecznego „rosyjskiego chłopstwa, robotników, żołnierzy i marynarzy, miast gubernialnych, Kozaków i nierosyjskich regionów imperium w okresie rewolucyjnym”²⁸. Stanowiło to zatem przejście od historii elit do dziejów wszystkich grup społecznych.

Figes nawiązywał do swoich wcześniejszych badań, zaprezentowanych w publikacji *Peasant Russia. Civil War. The Volga Countryside in Revolution (1917–1921)* z 1989 r. Zasadniczym celem tej pracy była próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, co przyczyniło się do zwycięstwa bolszewików w wojnie domowej. Odpowiedzi na nie poszukiwał poprzez opis i analizę społeczności chłopskiej, jej związków wewnątrzgrupowych, statusu ekonomicznego, struktury płci i wieku, relacji z innymi mieszkańcami obszarów wiejskich, m.in. kupcami, duchowieństwem, inteligencją, jej miejsca w strukturze państwa²⁹. Jego rozważania nawiązywały do badań Moshe Lewina i Graeme’a J. Gilla³⁰. Ich efektem było wskazanie na dominującą rolę chłopów w strukturze społecznej Rosji. To stwierdzenie ukierunkowało dalsze badania Figesa. W publikacji *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej* sformułowana została teza o dominacji w Rosji kultury chłopskiej³¹.

W dziele Figesa zawarta została olbrzymia bibliografia, odzwierciedlająca bogactwo dorobku badawczego dotyczącego historii Rosji przełomu XIX i XX w. oraz wydarzeń I wojny światowej, zwłaszcza na froncie wschodnim. Składa się z dwóch części: pierwsza zawiera wykaz archiwów, w których prowadzone były poszukiwania źródeł dotyczących problematyki rewolucji, druga zaś źródła publikowane i literaturę historyczną. Wykazowi archiwów nie towarzyszy jednak spis wykorzystanych zespołów archiwalnych, dane takie odnajdujemy jedynie w przypisach. Autor nie oddzielił również źródeł od literatury, co z pewnością utrudnia analizowanie podstawy źródłowej i historiograficznej dzieła. W polskiej edukacji uniwersyteckiej historii taka czynność jest obowiązkowa już na poziomie pracy licencjackiej. Ta bibliografia ukazuje jednak, że takie zasady nie obowiązują w historiografii angielskiej. Choć w przypisach widoczne jest cytowanie wielu

²⁶ Tamże, s. 8.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ O. Figes, *Peasant Russia. Civil War. The Volga Countryside in Revolution (1917–1921)*, Oxford 1989, s. 1, 9.

³⁰ Tamże, s. 9. M. Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power. A Study of Collectivization*, tłum. z franc. I. Nove, J. Biggart, wstęp A. Nove, London 1968; G.J. Gill, *Peasants and Government in the Russian Revolution*, New York 1979.

³¹ O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2011.

źródeł archiwalnych to uznać należy, że zasadnicza część bazy źródłowej publikacji oparta została na tekstach drukowanych. Wśród nich znaczące miejsce zajmuje literatura pamiętnikarska oraz opublikowane zbiory dokumentów urzędowych. Autor wykorzystał również dzieła historiograficzne dotyczące samej rewolucji oraz innych wydarzeń tego okresu.

Dzieło Figesa stało się dla niego pretekstem do rozważań nad pojęciem „rewolucja”. Z reguły kojarzona jest z przemianami gwałtownymi, zachodzącymi w krótkim czasie. Władysław Kopaliński w *Podręcznym słowniku wyrazów obcych* zdefiniował ją jako: „Zasadniczy przewrót społeczny, polegający na obaleniu ustroju i ustaleniu nowego, gwałtowne przejście z jednego stanu w drugi, z jednej jakości w inną”³². Brytyjski historyk wskazał na swoistą dewaluację tego pojęcia: „W dzisiejszych czasach tak wielu rzeczom nadajemy miano »rewolucji« – zmianie polityki rządu w kwestii sportu, innowacji technologicznej, a nawet nowemu trendowi w marketingu”³³. Nadużywanie tego terminu w języku potocznym prowadzić mogło do zaniku społecznej świadomości doniosłości przemian określanymi tym mianem. Zjawisko, pojęcie i idea rewolucji stanowiły częsty przedmiot analiz historiograficznych. Prezentowane tu pojęcie przez metodologów historii bywa zaliczane do grupy kluczowych dla tworzenia opowieści o przeszłości. Jerzy Topolski nadał mu miano „wiążącego (teoretycznego i metaforycznego) obok narodu, nacjonalizmu, państwa, kultury i cywilizacji”³⁴. Historyk ten łączył to pojęcie z władzą i wskazywał na jego liczne użycia prowadzące do zaniku ostrości i braku precyzji, a tym samym ograniczonej użyteczności dla definiowania zjawisk³⁵. Historyk niemiecki Jürgen Osterhammel w syntezie *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*³⁶, stanowiącej próbę pisania historii globalnej z określonej perspektywy czasowej i przestrzennej, wyodrębnił kategorię „panoramy”. Zaliczył do nich osiem zjawisk. Wśród nich znalazły się „rewolucje”³⁷. Osterhammel skoncentrował się na zjawiskach wieku XIX stosunkowo bliskich wydarzeniom roku 1917 w Rosji. Przedstawił klasyfikację rewolucji opartą zarówno na kryteriach społecznych, wyodrębniając „oddolne” i „odgórne”, jak i geograficznych, wskazując na francuskie, euroazjatyckie. Odwoływał się także do rozważań Hannah Arendt zawartych w jej dziele *O rewolucji*³⁸. Skonstruował duży katalog skojarzeń wiążących się z tym terminem. Znalazły się w nim m.in.: 1) „rewolucyjna polityka” – „nie broniąca dawnych praw lecz wybiegająca w przyszłość”³⁹, 2) rewolucje amerykańska i francuska – „polaryzacja

³² W. Kopaliński, *Podręczny słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1999, s. 662.

³³ O. Figes, *Tragedia narodu...*, s. 7.

³⁴ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, wyd. 2, Poznań 2005, s. 82, 86–86.

³⁵ Tamże, s. 86.

³⁶ J. Osterhammel, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, red. i posłowie W. Molik, tłum. I. Drozdowska-Broering, J. Kałużny, A. Peszke, K. Śliwińska, Poznań 2013.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże, s. 686.

³⁹ Tamże, s. 685.

społeczeństwa wzdłuż nowych linii podziału”, które stanowiły „obozy światopoglądowe”⁴⁰, 3) ideologizacja życia społecznego⁴¹, 4) łączenie rewolucji z hasłem i ideą „wolności” i „postępu”⁴². Osterhammel uznał, że termin ten pojawia się w każdej epoce historycznej i nieodmiennie bywa kojarzony z przełomem⁴³. Hannah Arendt w eseju *O rewolucji* wskazała na utożsamianie jej z „pierwiastkami nowości, początku i przemocy”⁴⁴. Takie stanowisko uznała za charakterystyczne dla XX w. Zastanawiała się także nad „metaforyczną treścią słowa »rewolucja«”⁴⁵. Przyjęła, że geneza tego zjawiska tkwi w doświadczeniu i narracji o rewolucji francuskiej. Reinhart Koselleck wyraźnie podkreślił wieloznaczność tego pojęcia. Pisał: „Sens słowa »rewolucja« nie jest zatem jednoznaczny. Oscyluje od krwawych politycznych i społecznych przewrotów aż do naukowych nowości, stanowiących cezurę, może zawierać wszystko, ale także może oznaczać coś konkretnego z wyłączeniem pozostałych treści”⁴⁶. Nieostrość terminu „rewolucja” (w historiografii stosującej antropologię kulturową „metafory”) wymaga zatem precyzowania go w trakcie analiz i opowiadania o określonych zjawiskach z przeszłości.

Refleksja Figes o dużej częstotliwości występowania określenia „rewolucja” stanowiła powód do analizowania roli wydarzeń objętych tym pojęciem w historii ludzkości w celu ustalenia wpływu, jaki wywarły na struktury społeczne i ekonomiczne. Głównym kryterium oceny stały się ich konsekwencje. W 1996 r. Figes pisał o nich: „Rewolucja 1917 roku określiła kształt współczesnego świata, a my dopiero wyłaniamy się z jego cienia”⁴⁷. Konsekwencje mierzone trwałością przemian, ich nową jakością, stanowiły o wartości wydarzenia w dziejach ludzkości. W kontekście zacytowanej wcześniej opinii rewolucja 1917 r. potraktowana została jako początek systemu komunistycznego oraz jego ekspansji na arenie światowej, tworzenia nowych społeczeństw i sojuszy politycznych.

Autor postanowił zaprezentować rewolucję 1917 r. jako jeden z segmentów „okresu rewolucyjnego”⁴⁸. Stanowiła tylko pojedyncze wydarzenia z pasma wielu tworzących proces rozciągający w dłuższym czasie. Pisał: „Była to nie tyle jednorazowa rewolucja – skomasowany wybuch 1917 roku tak często opisywany w książkach historycznych – ile cały kompleks różnorodnych rewolucji, które wybuchły podczas I wojny światowej i wywołały reakcję łańcuchową w postaci

⁴⁰ Tamże, s. 686.

⁴¹ Tamże, s. 686–687.

⁴² Tamże, s. 687.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ H. Arendt, *O rewolucji*, tłum. M. Godyń, Kraków 1991, s. 46.

⁴⁵ Tamże, s. 50.

⁴⁶ R. Koselleck, *Historyczne kryteria nowożytnego pojęcia rewolucji*, w: tenże, *Semantyka historyczna*, wybór i oprac. H. Orłowski, tłum. W. Kunicki, Poznań 2001, s. 109.

⁴⁷ O. Figes, *Tragedia narodu...*, s. 7.

⁴⁸ Tamże.

kolejnych rewolucji, wojen domowych, etnicznych i narodowych⁴⁹. Takie założenie metodologiczne miało przyczynić się do dowartościowania wydarzeń i przemian poprzedzających Październik 1917 oraz po nim następujących. Doszukiwać się tu trzeba także próby odejścia od metafory „dziesięciu dni, które wstrząsnęły światem”⁵⁰, atrakcyjnej medialnie i służącej ukazaniu totalności przełomu.

Figes określił chronologię owego „kompleksu” rewolucji na lata 1891–1924. Owe cezury wyznaczały, z jednej strony, wystąpienia społeczne przeciwko carskiej administracji spowodowane klęską głodu, a śmierć Lenina z drugiej⁵¹. W 1891 r. społeczeństwo monarchii absolutnej zademonstrowało niezadowolenie spowodowane niedostateczną troską o jego potrzeby, dając świadectwo determinacji i odwagi. Stanowiło to swoistą zbiorową decyzję społeczną, oznaczającą także zerwanie z biernością i tolerancją dla nieudolnego systemu zarządzania. Data zamykająca ów „kompleks” rewolucji to śmierć Lenina. Zbiegła się ona w czasie z ukształtowaniem podstawowych instytucji i prawodawstwa nowego ustroju, opartego na systemie dyktatury partii komunistycznej, przy zachowaniu fasadowego parlamentu, określonego mianem „systemu sowieckiego”⁵².

Jednocześnie Figes wielokrotnie powracał do rozważań dotyczących powodów, dla których możliwe stało się przejęcie władzy przez bolszewików, jej utrzymanie, ich dominacja w życiu politycznym oraz społeczna ekspansja ich ideologii. Sformułował tezę, że „rewolucyjny dramat narodu wynikał raczej z dziedzictwa jego zacofania kulturowego niż zła jakichś »obcych« bolszewików”⁵³. Jak podkreślał: „To słabość demokratycznej kultury Rosji umożliwiła bolszewikom zapuszczenie korzeni. Spuścizna rosyjskiej historii, stuleci pańszczyzny i autokracji czyniła zwykłego człowieka bezsilnym i biernym”⁵⁴. Brak społecznych umiejętności demonstracji postaw i idei demokratycznych uznany został za podstawowy czynnik umożliwiający budowę systemu totalitarnego.

Brak dojrzałości, a więc także przygotowania narodu rosyjskiego, czyli społeczeństwa Rosji do demokracji opartej na zasadach ideologii liberalnej został przez Figesa uznany za podstawową przyczynę sukcesu bolszewików. Pisał: „O ile bowiem naród potrafił zniszczyć stary system, o tyle nie umiał samodzielnie zbudować nowego. Żadna z demokratycznych organizacji powstałych przed październikiem 1917 roku nie przetrwała dłużej niż kilka lat bolszewickich rządów, przynajmniej nie w swej demokratycznej formie”⁵⁵. „Rewolucja zatoczyła koło”

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ J. Reed, *Dziesięć dni, które wstrząsnęły światem*, tłum. A. Dobrot, Warszawa 1934 (oryg.: *Ten Days that Shook the World*, 1917).

⁵¹ O. Figes, *Tragedia narodu...*, s. 7.

⁵² Tamże, s. 575–831.

⁵³ Tamże, s. 832.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże.

a w Rosji powstała „nowa autokracja”, przypominająca poprzednią⁵⁶. Niemożność wykształcenia się na gruncie społeczeństwa monarchii absolutnej Rosji społeczeństwa obywatelskiego uznana została za podstawową przyczynę porażki idei nowoczesnego państwa opartego na racjonalistycznym prawie⁵⁷. Społeczeństwo nie było przygotowane na takie zmiany. Według teorii Figesa zadecydowała o tym jego struktura. Jej cechą charakterystyczną była dominacja warstwy chłopskiej, a zatem ludzi nawykłych do pańszczyźnianej uległości i posłuszeństwa. To ta grupa dominowała w społeczeństwie. Elity intelektualne skupione w partiach politycznych, środowiskach urzędników, nauczycieli akademickich, publicystów były bardzo nieliczne w porównaniu z tą grupą społeczną⁵⁸.

Figes powtórzył słowa ks. Giorgija Lwowa określające rewolucję jako „zemstę chłopów pańszczyźnianych”⁵⁹. Miała ona określony wymiar i formułę. Jako odwet ludzi prostych, pozbawionych edukacji, musiała przybrać postać represji skierowanych przeciwko przeciwnikom politycznym. Uznać można, że opresyjność stanowiła swoistą formę społecznej czytelności podejmowanych działań. Opierała się na podziale na dobrych i złych. Takie wartościowanie łatwiej trafiało do mentalności społecznej, w której dominowali ludzie słabo wyedukowani.

Rozważania o relacjach pomiędzy wojną światową, prowadzoną na rozległym terytorium, wymagającą dobrej koordynacji działań militarnych i cywilnych, a rewolucją inspirują do pytania o wpływ udziału Rosji w konflikcie zbrojnym na sytuację wewnętrzną w kraju. Figes jest zwolennikiem tezy, że spowodowany tym kryzys państwa przyczynił się do wytworzenia sytuacji społecznej umożliwiającej wydarzenia rewolucyjne. I wojna światowa została potraktowana przez niego jako egzamin z nowoczesności państwa. Nie każde z uczestniczących w niej mogło liczyć na jego pozytywny wynik. W wojennych zmaganiach liczyły się tylko te, które dawały możliwości rozwoju ekonomicznego i społecznego. Ciągła modernizacja stawała się nieodzownym warunkiem dobrej kondycji i sukcesów militarnych państwa. Gwarantowało je tylko istnienie rozbudowanej i dobrze zarządzanej infrastruktury przemysłowej. Jak pisał Figes: „Pierwsza wojna światowa była gigantycznym sprawdzianem nowoczesnego państwa, a jako jedyne duże państwo europejskie, które nie zmodernizowało się przed wojną, carska Rosja nie mogła zdać tego egzaminu”⁶⁰. Katalog grzechów popełnionych przez Rosję wobec nowoczesności był bardzo obszerny. Znalazły się wśród nich: dominacja arystokratów lojalnych wobec dworu w kadrze dowódczej i wynikający z niej brak kompetencji zawodowych, brak „konkurencyjnej gospodarki wojennej”, czyli zakładów przemysłowych pracujących na potrzeby walczącej armii i osiągniętych

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże, s. 832–833.

⁵⁸ Tamże, s. 833.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Tamże, s. 834.

zyski motywujące do zwielokrotnienia tego wysiłku, chęć zachowania monopolu władzy i niechęć do scedowania jej części na organizacje społeczne mobilizujące do udziału w wojnie i ukazujące jej cele pozytywne i wreszcie „nieumiejętność wykrzesania patriotyzmu z chłopskich żołnierzy”⁶¹. To zestawienie wskazuje na liczne anachronizmy w carskim systemie sprawowania władzy, niedocenywanie rozwoju gospodarczego i społecznego jako istotnych narzędzi służących panowaniu, a także brak umiejętności wykorzystania nowoczesności, od gospodarki poczynając, na sferze społecznej kończąc.

W kontekście tych analiz widoczne jest przekonanie o większych możliwościach mobilizacji społeczeństwa do osiągania konkretnych celów politycznych, w tym wojennych, przy wykorzystaniu metod demokratycznych i liberalnych, a więc inicjowaniu i patronowaniu ruchom społecznym, inspirowaniu prasy. Z reguły występują one w państwach opartych na systemach parlamentarnych. Kruchość rosyjskich doświadczeń w tym zakresie, wynikająca z ich krótkotrwałości, potraktowana została jako zjawisko, które nie mogło być w pełni społecznie wykorzystane.

Jednym z istotnych stało się także pytanie, z jakiego powodu liberalny model państwa i społeczeństwa przegrał z ideologią bolszewicką? Przejęcie władzy przez partię zorganizowaną wokół tej ideologii w październiku 1917 r. oraz przegrana białych w wojnie domowej stanowiły przejaw tej klęski. W podsumowaniu Figes dążył do wskazania istotnych cech bolszewizmu, łącząc go zdecydowanie z określonym interesem partyjnym i pozbawiając cech uniwersalistycznych, ogólnopaństwowych i ogólnospołecznych. Dokonał analizy przyczyn, które umożliwiły przejęcie władzy przez tę właśnie partię oraz sukces społeczny, jakim było jej utrzymanie. Podkreślał rodzimość korzeni tej ideologii oraz jej związki z rosyjskim mesjanizmem. Pisał: „Bolszewizm był zjawiskiem na wskroś rosyjskim. Jego wiara w działania bojowe, uparte założenie, wbrew założeniom Hegla i Marksa, że rewolucja może »przekroczyć« przypadkowość historii, plasowały go zdecydowanie w rosyjskiej tradycji mesjanistycznej. Jego wezwanie do oddania całej władzy w ręce rad, co w pierwszych miesiącach bolszewickich rządów wiązało się z bezpośrednią samorządnością chłopstwa, robotników i żołnierzy, legitymizowało anarchiczne tendencje rosyjskich mas oraz instytucjonalizowało nową »pugaczewszczynę«, bezwzględny bunt przeciwko państwu i jego kulturze”⁶². Bolszewicy lepiej znali i mieli lepsze wyczucie nastroju mas – grup społecznych dominujących w Rosji.

W świetle tez Figesy stworzony przez bolszewików model zarządzania państwem był ładząco podobny do systemu carskiego: „Jako forma rządów absolutystycznych reżim bolszewików był na wskroś rosyjski. Stanowił zwierciadlane odbicie carskiego państwa. Lenin (a potem Stalin) zajął miejsce boga-cara; jego komisarze

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże, s. 836.

i poplecznicy Czeki odgrywali tę samą rolę, co gubernatorzy prowincji, »opriczniki« oraz inni pełnomocnicy cara, natomiast towarzysze partyjni mieli taką samą władzę i uprzywilejowaną pozycję jak arystokraci w dawnym reżimie⁶³. Jednak pierwotne wskazanie tych analogii nie było zasługą brytyjskiego historyka. Jan Kucharzewski w swojej obszernej monografii *Od białego caratu do czerwonego*⁶⁴ znacznie wcześniej zwrócił uwagę na to zjawisko.

Poszukując różnic pomiędzy systemami carskim i bolszewickim, Figes wskazywał przede wszystkim na fakt, że nowe elity władzy miały rosyjskie pochodzenie, w przeciwieństwie do wcześniejszych kręgów politycznych z bliskiego otoczenia cara⁶⁵. Jego zdaniem był to najistotniejszy element, który przyczynił się do zwycięstwa partii bolszewickiej w wojnie domowej. Na potwierdzenie tezy o poparciu społecznym dla tej partii przywoływał zjawisko masowego zasilania jej szeregów przez synów chłopskich. Pisał: „W ciągu pierwszych pięciu lat sowieckiego reżimu ponad milion zwykłych Rosjan wstąpiło do partii bolszewickiej. W większości byli to chłopscy synowie, piśmienni młodzi mężczyźni, tacy jak Kanatczikow i Osikin, którzy przed 1917 rokiem wyjechali ze wsi do pracy w przemyśle albo żeby wstąpić do wojska, i którzy w tym czasie zaczęli odrzucać »ciemne« i »zacofane« obyczaje dawnej chłopskiej Rosji⁶⁶. Ta grupa ludzi była otwarta na hasła modernizacji społecznej i gospodarczej, stanowiące istotny składnik bolszewickiego programu.

Program ów otwierał się na nowe warstwy społeczne. Znalazło się w nim potępienie zarówno elit czasów carskich, jak i liberalnej republiki, prezentowanej jako „burżuazyjna”. Otwarcie programowe na warstwy dotąd nieuczestniczące w sprawowaniu władzy stawało się dodatkowym atutem służącym pozyskiwaniu społecznego poparcia. Dla przedstawicieli tej grupy otwierały się możliwości awansu oraz miraż równych szans dla wszystkich. To wzbudzało społeczne zaufanie. Nawet książę Gieorgij Lwow na emigracji przyznawał: „Rosja bardziej niż kiedykolwiek dotąd należy do ludu⁶⁷. Konsekwencją takiego programu społecznego stała się także „nieprzyjazna” postawa rządu wobec sztuk pięknych⁶⁸.

Ważnym elementem ideologii bolszewickiej, umożliwiającym i przyspieszającym jej społeczną recepcję, stał się kult „industrializacji” i bezwzględna walka z zacofaniem. Figes na potwierdzenie tej tezy przywołał słowa z przemówienia Józefa Stalina z 1931 r.: „Jesteśmy zapóźnieni pięćdziesiąt do stu lat w stosunku do krajów rozwiniętych. Musimy odrobić ten dystans w dziesięć lat. Albo to zrobimy, albo nas zmiażdżą⁶⁹”.

⁶³ Tamże, s. 837.

⁶⁴ T. 1–7, Warszawa 1923–1935.

⁶⁵ O. Figes, *Tragedia narodu...*, s. 837.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Tamże, s. 839.

⁶⁸ Tamże, s. 843.

⁶⁹ Tamże, s. 838.

Dla Figesa rewolucja była eksperymentem z dziedziny inżynierii społecznej zakrojonym na szeroką skalę. Projekt ten uznany został za pokłosie przekonania opartego na założeniu, że I wojna światowa została wywołana przez kapitalizm i tworzonymi przezeń mechanizmami rywalizacji imperialnych. Zgodnie z tym społecznym przeświadczeniem tylko nowa ideologia i nowy system socjalistyczny mógł wyeliminować wojnę⁷⁰. Te idee stawały się istotnym czynnikiem kreującym nastroje przychylne rewolucji. Budowanie nowego świata, wolnego od wojen i niesprawiedliwości, ożywiało wyobraźnię.

Zaprezentowane powyżej tezy generalne stanowiły rezultat prowadzonych przez autora analiz. Część z nich dotyczyła bezpośrednio wydarzeń, które rozegrały się w październiku 1917 r. Rozważania o nich stały się fragmentem części trzeciej, zatytułowanej „Rosja w wirze rewolucji (luty 1917 – marzec 1918)”⁷¹. Obaleniu caratu został poświęcony rozdział pt. „Chwalebny luty”⁷². Rozważaniom o przejęciu władzy przez bolszewików nadany został tytuł „Rewolucja Lenina”⁷³. Już w tym nazewnictwie widoczne jest wartościowanie autora. Rewolucja lutowa miała wszelkie cechy ruchu społecznego, natomiast wydarzenia Października zostały uznane za dzieło jednego człowieka. Podstawowym celem Figesa stała się demitologizacja przewrotu bolszewickiego. Za głównego twórcę fikcyjnej opowieści o tym wydarzeniu uznał reżyseria Sergiusza Eisensteina i jego „błyskotliwy” „film propagandowy” *Październik*⁷⁴. Jak oceniał Figes: „Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa, jak zaczęto ją nazywać w radzieckiej mitologii, była w rzeczywistości wydarzeniem na tak niewielką skalę – w istocie niczym więcej niż zamachem wojskowym – iż przeszła niezauważona przez zdecydowaną większość mieszkańców Piotrogradu. Gdy bolszewicy sięgali po władzę, teatry, restauracje i komunikacja tramwajowa funkcjonowały niemal jak zwykle. Całe powstanie mogło dokonać się w sześć godzin, gdyby nie groteskowa niekompetencja samych powstańców, która sprawiła, że potrzebowano piętnastu dodatkowych. Legendarny »szturm« na Pałac Zimowy, w którym trwała ostatnia sesja gabinetu Kiereńskiego, bardziej przypominał zastosowanie rutynowego aresztu domowego, jako że większość sił broniących pałacu udała się już do domu, głodna i zniechęcona, zanim rozpoczął się atak. Jediną rzeczywistą szkodą wyrządzoną carskiej rezydencji był odłupany gzyms i stłuczona szyba na trzecim piętrze”⁷⁵.

Badacz zadał także pytanie dotyczące społecznego zasięgu przewrotu październikowego: „Ile osób wzięło udział w powstaniu? Historycy byli zawsze mocno podzieleni w tej kwestii. Ci o poglądach lewicowych przedstawiali październik jako

⁷⁰ Tamże, s. 847.

⁷¹ Tamże, s. 329–572.

⁷² Tamże, s. 331–375.

⁷³ Tamże, s. 494–572.

⁷⁴ Tamże, s. 504.

⁷⁵ Tamże, s. 504–505.

rewolucję ludową, sterowaną oddolnie, natomiast prawicowi prezentowali ją jako zamach stanu bez poparcia mas. U źródeł tego zagadnienia leży charakter – a więc i legalność systemu sowieckiego. W tym sensie jest to jedno z fundamentalnych pytań dwudziestego stulecia⁷⁶. Próbując odpowiedzieć na pytanie o społeczny zasięg tego wydarzenia, Figes zgromadził szereg relacji świadczących o tym, że nie towarzyszyły mu wiwatujące tłumy, a tym samym trudno mówić o masowym zainteresowaniu i wsparciu⁷⁷. Dodał jednak, że zdobycie piwnicy z winami w Pałacu Zimowym i sprzedaż ich zawartości przez czerwonogwardzistów doprowadziły do ulicznych bachanaliów, których wywołanie natychmiast przypisano „prowokacji burżuazji”⁷⁸. Konkludował: „Wszystko to sugeruje, że bolszewickie powstanie nie było właściwie kulminacją rewolucji społecznej, choć oczywiście dokonało się kilka różnych rewolucji – w małych i dużych miastach, na wsi, w siłach zbrojnych i na terytoriach ościennych – a w każdej z nich uczestniczyły bojowe siły mające pewne powiązania z bolszewikami”⁷⁹.

Przewrót październikowy został potraktowany przez Figesa jako kryzys rewolucji liberalnej. Oceniając towarzyszące mu zjawiska, stwierdził: „Było to raczej wynikiem degeneracji miejskiej rewolucji, zwłaszcza ruchu robotniczego jako zorganizowanej i konstruktywnej siły, czemu towarzyszyły wandalizm, przestępczość, powszechna przemoc i pijackie napady rabunkowe jako główny wyraz owego społecznego rozprężenia”⁸⁰. Zdobycie władzy przez bolszewików zapoczątkowało okres tolerancji dla zjawisk patologicznych w życiu społecznym.

Dla Figesa występujące w Rosji rewolucje miały swoich personalnych twórców. Przewrót październikowy stanowił w jego ujęciu dzieło Lenina. Ludzie, ich poglądy i postawy stanowiły ważny element decydujący o rytmie poszczególnych zdarzeń. Dotyczyło to nie tylko partii bolszewickiej, ale także innych. Figes pisał: „Porażka eserowców, tak jak porażka mienszewików, była przede wszystkim klęską kierownictwa. Obie partie w 1917 r. były w beznadziejny sposób podzielone w dwóch zasadniczych kwestiach: co począć z wojną i jak zachować równowagę między rewolucją polityczną i społeczną”⁸¹. Rola elit stawała się istotnym czynnikiem kreującym wydarzenia.

Badacz ukazał bardzo szeroką panoramę procesów rewolucyjnych poprzez analizę ewolucji programów poszczególnych partii, ich działań w rządzie, parlamencie, budowania wizerunku i wizji w prasie.

Przykład Lenina wskazywał, że jego droga do sukcesu, czyli zdobycia władzy przez bolszewików, prowadziła poprzez odrzucenie demokratycznych metod

⁷⁶ Tamże, s. 512.

⁷⁷ Tamże, s. 512–514.

⁷⁸ Tamże, s. 515.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ Tamże, s. 488.

działania polegających m.in. na wysłuchaniu opinii i podporządkowaniu się decyzjom kolegium własnej partii⁸². Autor poszukiwał modelu swoistego „człowieka sukcesu” rewolucji. Analizując działania Julija Martowa, pisał: „Tak jak Martow był błyskotliwym intelektualistą i partyjnym teoretykiem, lecz całkowicie brakowało mu przymiotów niezbędnych skutecznemu rewolucyjnemu przywódcy. Nie miał wewnętrznej determinacji ni niezłomności woli, owej twardej stanowczości, pozwalającej realizować własną politykę, nawet wtedy, gdy oznaczało to rozłam we własnej partii, brakowało mu też owego podstawowego instynktu, by umieć osądzić, kiedy jest właściwy moment sięgnięcia po władzę”⁸³. Skuteczność działań politycznych była zatem uzależniona od wielu czynników. Nie znajdowały się jednak wśród nich umiejętności intelektualne, zasady działania na rzecz dobra wspólnego, choćby tylko partyjnego. Skłonność partyjnych przywódców do hamletycznych rozważań umożliwiała realne działania osobom pokroju Lenina⁸⁴. Przesądzało to o zwycięstwie osobowości, dla których myślenie wspólnotowe nie stanowiło priorytetu.

Józef Smaga należy do grona historyków badających zagadnienia historii kultury rosyjskiej⁸⁵. Te doświadczenia badawcze stały się podstawą stworzenia syntezy obejmującej dzieje Rosji w XX w., w tym Związku Radzieckiego⁸⁶. Przedmiotem jego opisu i refleksji były także wydarzenia października 1917 r. Nadał znamienny tytuł podrzędiałowi poświęconemu tym kwestiom: „Wielka?... Socjalistyczna?”⁸⁷. W tytule zawarte zostały wątpliwości co do charakteru wydarzenia i jego ocen utrwalonych w historiografii ZSRR. Podobnie jak inni historycy, Smaga podkreślał rolę Lenina w tworzeniu scenariusza przejęcia władzy i jego realizacji: „Lenin okazał się mistrzem w wykorzystywaniu zmiennych sytuacji”⁸⁸. Oceniając wpływ różnych grup społecznych na to wydarzenie, wskazywał: „W rzekomo rewolucyjnym zrywie proletariatu i mas żołnierskich udział robotników, podobnie jak i »mas żołnierskich« był minimalny”⁸⁹. Trudno byłoby, w świetle tej oceny, znaleźć szerokie poparcie dla działań podjętych przez Lenina i jego partyjnych zwolenników. Smaga zwrócił uwagę na swoisty kult dla „świętej demokracji” istniejący w kręgach elit rosyjskich, który spowodował „powszechne zaślepienie” i niedostrzeżenie niebezpieczeństwa w działaniach podejmowanych przez grupy

⁸² Tamże, s. 489–493.

⁸³ Tamże, s. 489.

⁸⁴ Tamże, s. 467–493.

⁸⁵ M.in. J. Smaga, *Antoni Pogorielski. Życie i twórczość na tle epoki*, Wrocław 1970; tenże, *Dekadentyzm w Rosji*, Wrocław 1981; tenże, *Rosyjska radziecka literatura współczesna (od 1954 r.)*, Kraków 1982.

⁸⁶ Tenże, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001. Pierwsze prace nad dziejami Rosji autor prowadził w latach 80., ich efektem była publikacja bezdebitowa wydana w 1986 r. pod pseudonimem Szczęsnego Trzymalskiego, zatytułowana *Krótką historią Związku Radzieckiego*.

⁸⁷ Tenże, *Rosja w 20 stuleciu...*, s. 26–28.

⁸⁸ Tamże, s. 27.

⁸⁹ Tamże.

dążące do przejęcia władzy⁹⁰. Historyk ten zakwestionował tezę o społecznym poparciu dla przejęcia władzy przez Lenina i jego zwolenników.

Janusz Pajewski (1907–2003) – wybitny polski historyk, znawca historii powszechnej, autor syntezy *Pierwsza wojna światowa* – traktował rewolucję październikową jako jedno z wydarzeń tego długoletniego konfliktu. Jego narracja została podporządkowana chronologii. Wskazał, że wydarzenie to doczekało się bogatego dorobku historiograficznego. Za najważniejsze dzieła uznane zostały publikacje przywódcy rewolucji Lenina oraz polskiego historyka Antoniego Czubieńskiego⁹¹. W tym drugim przypadku wskazał na dzieło *Rewolucja Październikowa w Rosji i ruchy rewolucyjne w Europie lat 1917–1921*⁹². Zostało ono opublikowane w Poznaniu w 1988 r. Za bardzo wartościowy element publikacji uznana została również jej bibliografia. W świetle ocen Janusza Pajewskiego zawierała najważniejsze publikacje dotyczące tego wydarzenia. Rewolucja październikowa została ukazana jako rezultat dynamicznej sytuacji politycznej i społecznej w Rosji oraz działalności państw zaangażowanych w wojnę. Opowieść o „Październiku roku 1917” rozpoczął od reakcji Niemiec na rewolucję lutową w Rosji. Wskazywał na zadowolenie rządu niemieckiego, wynikające z nadziei, że przyniesie ona pokój, a zatem wyjście tego państwa z sojuszu z Francją i Anglią⁹³. Alianci Rosji byli jednak przekonani, że nowy rząd nie zdecyduje się na zmianę orientacji politycznej. Marcowe oświadczenia rządu potwierdzały te przypuszczenia. Obietnice utrzymania sojuszu były składane, lecz nie spotykały się z aprobatą wszystkich środowisk Rosji. Pajewski wskazywał, że liberalny Rząd Tymczasowy nie kontrolował w pełni sytuacji, dopuszczał pluralizm polityczny. Poza zasięgiem jego wpływów pozostał ośrodek władzy, jakim była Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich w stolicy kraju – Piotrogradzie. Historyk podkreślił, że jej siła wynikała z faktu podporządkowania sobie stołecznego garnizonu. Żołnierze byli niechętni kontynuowaniu wojny. Rada wyraźnie wskazywała na zamiar podejmowania działań zmierzających do jej przerwania i współdziałania z robotnikami innych krajów w tym zakresie⁹⁴.

Kolejnym kluczowym wydarzeniem, w świetle narracji Pajewskiego, prowadzącym do rewolucji październikowej był powrót Lenina w charakterze przywódcy bolszewików do Rosji. Był on możliwy tylko dzięki zgodzie Niemiec na przejazd specjalnego pociągu wiozącego działaczy rewolucyjnych przez terytorium ich kraju. Ta teza została oparta na relacji samego Lenina⁹⁵. Przywódca

⁹⁰ Tamże.

⁹¹ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, wyd. 3, Poznań 2004, s. 605; dorobek historiografii PRL dotyczący rewolucji wymagałby odrębnych analiz.

⁹² Tamże.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Tamże, s. 606.

⁹⁵ Tamże.

bolszewików zamierzał powrócić już w momencie wybuchu rewolucji lutowej. Państwa zachodnie zgadzały się jednak na powrót tylko tych emigrantów, którzy deklarowali życzliwą postawę wobec dotychczasowych sojuszy Rosji. W przypadku Lenina taka sytuacja nie miała miejsca. Jak podkreślił Pajewski, tuż po powrocie polityk ten zadeklarował konieczność przerwania działań wojennych oraz przejścia władzy w państwie przez rady delegatów robotniczych i żołnierskich. W tych strukturach władzy bolszewicy mieli wielu zwolenników⁹⁶. „Kwietniowe tezy Lenina”, stanowiące zarys programu politycznego, zostały poparte przez VII Ogólnorosyjską Konferencję Bolszewików. Reprezentowanych było na niej ok. 80 000 członków partii⁹⁷.

Rewolucja lutowa i upadek caratu nie przyczyniły się do rozwiązania problemów społecznych Rosji. Kraj nadal był areną demonstracji niezadowolenia. Widoczna stała się także społeczna niechęć do prowadzenia wojny. Jak podkreślił Pajewski: „Krucza pozycja Rządu Tymczasowego słabła coraz wyraźniej. Rozdzźwięk pomiędzy rządem a narodem był coraz ostrzejszy, a pogłębiało go jeszcze hasło kontynuowania wojny”⁹⁸. Mimo to nowy rząd księcia Gieorgija Lwowa zdecydował się na podjęcie kolejnych działań zbrojnych. Wyjaśniając powody tej konsekwentnie prowojennej polityki rządu, Pajewski wskazywał na związki łączące „burżuazję rosyjską” z „kapitałem francuskim i angielskim”⁹⁹. W kontekście tego stwierdzenia uznać można, że zasadnicze znaczenie dla decyzji ze sfery politycznej miały relacje gospodarcze. Interesy ekonomiczne zostały uznane za determinantę polityki. Jak podkreślał historyk, skutkiem pozostania w sojuszu z państwami Zachodu była ofensywa gen. Aleksandra Brusilowa w Galicji Wschodniej. Początkowo przynosiła sukcesy, lecz załamanie nastąpiło po zaledwie dziesięciu dniach. Wojenne działania rządu zaktywizowały rady delegatów robotniczych i żołnierskich. Umocniły one swoją pozycję, wykorzystując niechęć społeczeństwa do prowadzonej wojny¹⁰⁰. Pajewski wskazał, że jeszcze na przełomie czerwca i lipca polityczny patron rad – Ogólnorosyjski Centralny Komitet Wykonawczy Rad (WCIK) – zajmował prowojenne stanowisko. Wynikało ono z faktu posiadania w nim przewagi przez mienszewików i eserów. Demonstracje antywojenne, o dużym – jak oceniał Pajewski – zasięgu, odbywały się w pierwszej połowie lipca. Pajewski nie wskazywał, by były one inspirowane przez bolszewików. Jednak podanie faktu zamknięcia „Prawdy”, organu prasowego tej partii, oraz próby aresztowania Lenina i konieczność jego ucieczki do Finlandii wskazywałyby na tę właśnie partię jako organizatora tych zamieszek¹⁰¹. Aleksander Kiereński został

⁹⁶ Tamże, s. 607.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Tamże, s. 608.

¹⁰⁰ Tamże, s. 608–609.

¹⁰¹ Tamże, s. 609.

uznany za nieudolnego polityka. Historyk wskazał, że jego sytuacja jako nowego prezesa Rządu Tymczasowego od 21 lipca 1917 r., któremu podporządkowały się rady, nie uległa wzmocnieniu¹⁰². Prowadzona przez niego polityka „rządów silnej ręki”, polegająca m.in. na przywróceniu sądów polowych i cenzury, pozwoliła nadać mu miano „kontrewolucjonisty”. Wydarzenia sierpnia 1917 r. zostały przez Pajewskiego określone mianem „zwierania szeregów”¹⁰³. Wiązało się to także z przyjęciem przez partię bolszewicką nowej taktyki. Zwołany przez nią zjazd (obradujący 8–18 września 1917 r.) nie miał zezwolenia władz, był zatem nielegalny. Mimo to sformułowano wówczas program zawierający założenie o konieczności obalenia Rządu Tymczasowego. Stalin jako referent też Lenina, niemogącego uczestniczyć w zjeździe, przedstawił wizję katastrofy gospodarczej, której zapobiec mogło jedynie zawarcie pokoju. Jak podkreślił Pajewski, temu programowi towarzyszyło także swoiste usprawiedliwienie odstępstwa od ideologii marksistowskiej zakładającej przejęcie władzy przez robotników w kilku krajach poprzez wskazanie, że socjalizm może rozwijać się początkowo w jednym kraju¹⁰⁴. Aktywizacja bolszewików doprowadziła do poszukiwania osoby bardziej sprawnej od Kiereńskiego, gwarantującej uspokojenie sytuacji i zachowanie porządku społecznego. „Szukano – jak napisał Pajewski – rosyjskiego Bonapartego”¹⁰⁵. Taką rolę miał odegrać Ławr Kornilow. Doszło do zamachu na rząd, któremu wrodcy byli także bolszewicy. Pozwoliło im to na formułowanie haseł propagandowych wymierzonych w tenże rząd. Lenin, jak podkreślił Pajewski, bardzo krytycznie oceniał sytuację gospodarczą. We wrześniu 1917 r. był przekonany, że „staną koleje”, a z tego powodu złego zaopatrzenia w żywność i surowce¹⁰⁶. W sierpniu i wrześniu sytuacja ekonomiczna była niekorzystna. Odczuwały to duże miasta, m.in. Piotrogród. W tej sytuacji we wrześniu bolszewicy uzyskali przewagę w radach delegatów robotniczych i żołnierskich w Piotrogradzie i większych miastach. Wówczas Lenin uznał, że posiadanie większości w radach nowej i starej stolicy jest dostateczną legitymacją do przejścia władzy. Jak podkreślał Pajewski, cytując wypowiedzi Lenina, „formalna” większość zgodna z zasadami parlamentaryzmu nie była potrzebna żadnej rewolucji, gdyż nie mieściła się ona w takim systemie¹⁰⁷. Oznaczało to przyjęcie koncepcji zamachu jako metody zdobycia władzy.

Pajewski podkreślił, że Kiereński, który był informowany o planach zamachu i ostrzegany przez różne osoby, postanowił czekać do momentu, w którym ten nastąpi. Jak widać, był zwolennikiem zasady, że nie można aresztować i prześladować za zamiary, lecz jedynie za czyny. Takie stanowisko umożliwiło przeprowadzenie

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ Tamże, s. 610.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Tamże, s. 611.

zamachu stanu w nocy z 6 na 7 listopada 1917 r. oraz przejście strategicznych punktów Piotrogradu¹⁰⁸. Pajewski odstąpił więc całkowicie od użycia określenia „rewolucja październikowa”. W jego dziele występuje termin „zamach stanu” oraz sformułowanie „październik 1917”, stanowiące jedynie umiejscowienie tego wydarzenia w czasie. Prowadziło to do demitologizacji rewolucji, ukazywanej jako bunt ciemniejszego ludu rosyjskiego i poszukiwanie sprawiedliwości społecznej.

Jednym z następstw zamachu był dekret o pokoju, otwierający drogę do opuszczenia przez Rosję szeregów walczących państw ententy. Spełniał więc oczekiwania rządu niemieckiego. Był także zbieżny z żądaniami wielu środowisk w Rosji, szczególnie żołnierzy i ich rodzin.

Zjawisko określane w innych dziełach mianem rewolucji uzyskało w koncepcji Pajewskiego określenie „zamach stanu”, oznaczające działanie niezgodne z obowiązującym systemem prawnym. Zaprezentowane zostało jako realizacja interesów określonej partii politycznej, sformułowanych przez jej kierownictwo. Zasadniczym celem było zdobycie władzy. Pajewski wskazywał jednak, że grupa ta czuła się obdarzona określoną misją ideową. Przekonanie o niej stawało się silnym motywem działania, poszukiwania i wykorzystania takich okoliczności politycznych, które umożliwiłyby realizację zamierzonych celów społecznych. Niezdecydowanie Kiereńskiego, określane przez Pajewskiego mianem „nieudolności”, wynikało z przywiązania do wartości liberalnych i przekonania o konieczności ich stosowania w działalności politycznej. Wskazać jednak należy, że można to uznać z pewnością za czynnik, który uniemożliwił zdecydowane działania przeciwko partii bolszewickiej. Wrażliwość polityczna, szacunek dla prawa i dla pluralizmu, oszczędne gospodarowanie środkami przemocy bezpośredniej okazały się przeszkodą w obronie demokracji opartej na liberalizmie.

Dla Tadeusza Dmochowskiego, autora *Interwencji mocarstw na Syberii i Dalekim Wschodzie*, wydarzenia Października 1917 były „przewrotem”, który umożliwił przejście władzy przez bolszewików. O sukcesie zdecydowała, zdaniem autora, nieudolność rządu Kiereńskiego¹⁰⁹. Wydarzenia październikowe nie stanowią głównego tematu rozważań w tej monografii. Odnaleźć w niej można jedynie niewielką wzmiankę, na podstawie której uznać wypada, że Dmochowski utożsamiał Październik 1917 z zamachem stanu.

Jednym z historyków rosyjskich zajmujących się problemami ruchów rewolucyjnych i zjawiska rewolucji jest Oleg Budnitskij¹¹⁰. Ten współpracownik Instytutu

¹⁰⁸ Tamże.

¹⁰⁹ T. Dmochowski, *Interwencja mocarstw na Syberii i Dalekim Wschodzie (1918–1922)*, Toruń 2004, s. 13.

¹¹⁰ W katalogu BUW nazwisko Budnickij, choć rozprawa poświęcona historii społeczności żydowskiej w Rosji w latach 1917–1920 ma – obok tytułu rosyjskiego *Rossijskie ewrei między krasnymi i belymi (1917–1920)* – również tytuł angielski *Russian Jews between The Reds and The Whites (1917–1920)* i angielskie brzmienie nazwiska autora Budnitskij.

Historii Rosji Rosyjskiej Akademii Nauk ma bardzo rozległe zainteresowania badawcze. Jego prace są poświęcone problemom terroryzmu rewolucyjnego oraz historii emigracji rosyjskiej i społeczności żydowskiej w Rosji¹¹¹. Jego publikacja *Istoriâ terrorizma w Rossii v dokumentach, biografiâh, i issledovaniâh*¹¹² została poświęcona pierwszej z tych kwestii. Podobnie kolejne dzieło: *Terrorizm v rossijskom osvoboditel'nom dviženii: ideologia, êtika, psihologią (vtoraâ polovina XIX – načala XX v)*¹¹³. Traktowało ono o istotnym zjawisku związanym z tymi wydarzeniami. W monografii wykorzystany został dorobek historiografii amerykańskiej, m.in. *Rosja bolszewików* Pipesa¹¹⁴. Określenie wojskowych metod przejmowania władzy i rozwiązywania konfliktów politycznych mianem „terroryzmu” uznać należy za praktykę leksykalną, której źródłem jest prezentyzm. Zastosowanie tego terminu sprawia, że wszelkie ruchy rewolucyjne XIX w. mogły doczekać się takiej kwalifikacji. Rodzą się zatem pytania: czy te rewolucje są tożsame z terroryzmem w jego formule z drugiej połowy XX wieku?, czy uprawnione jest stosowanie wobec nich takiego określenia?

Oleg Budnitskij jako autor dzieła poświęconego społeczności żydowskiej w okresie rewolucji i przemian społecznych w Rosji w latach 1917–1920 dążył przede wszystkim do analizy przyczyn antysemityzmu występującego w tym państwie we wskazanym okresie. Dokonał szerokiej prezentacji zarówno ideologii demokratycznej, jak i liberalnej. Przeprowadził analizy postaw Cerkwi rosyjskiej. Przedmiotem jego zainteresowania stał się także udział społeczności żydowskiej w poszczególnych partiach politycznych i jej wpływ na ich programy. Zaprezentował również wiele innych kwestii związanych z tym środowiskiem etnicznym. Jedną z nich były partie polityczne działające w społeczności żydowskiej, od Bundu poprzez Europejską Socjalistyczną Partię Robotniczą aż do syjonistów-socjalistów. Budnitskij wskazał także na udział tej grupy etnicznej w wielu instytucjach tworzonych przez bolszewików. System stworzony przez tę orientację polityczną traktował jako pozbawiony cech demokratycznych. Jednym z głównych celów tego autora stało się zaprezentowanie pogromów żydowskich w Rosji z lat 1918–1920¹¹⁵. Prowadzone przez niego analizy zostały podporządkowane tej właśnie problematyce.

W opublikowanej w 2014 r. monografii zbiorowej poświęconej dziejom Rosji w okresie I wojny światowej¹¹⁶ znalazł się rozdział dotyczący Października 1917¹¹⁷. Zaprezentowane w nim ujęcie jest dowodem na to, że teza o zamachu stanu

¹¹¹ O. Budnitskij, *Rossijskie evrei meždû krasnymi i belymi (1917–1920)*, Moskva 2005, s. 4 okładki.

¹¹² Rostov 1996.

¹¹³ Moskva 2000.

¹¹⁴ O. Budnitskij, *Rossijskie evrei...*, s. 8.

¹¹⁵ Tamże, s. 275–343.

¹¹⁶ *Rossija v gody Pervoj Mirovoj Vojny: êconomiczeskoje položenie, socâlnye processy, političeskij krizis*, red. J. Petrov, Moskva 2014.

¹¹⁷ V.P. Buldanov, *Bolszeviki perehvytyvajut vlast*, w: tamże, s. 916–927.

dominuje nie tylko w historiografii Stanów Zjednoczonych i krajów Europy Zachodniej, lecz również rosyjskiej. Publikacja jest firmowana m.in. przez Instytut Historii Rosji Rosyjskiej Akademii Nauk. Autorem rozdziału poświęconego wydarzeniom Października 1917 jest Władimir Buldanov, pracownik wymienionej instytucji, podobnie jak redaktor monografii, J. Petrov¹¹⁸. Już tytuł rozdziału – „Bolszewicy przechwytyją władzę” – świadczy o jego stanowisku wobec tych wydarzeń. Takie sformułowanie wskazuje, że jest zwolennikiem koncepcji przewrotu, zamachu stanu. Rozdział ten oparł jednak nie na historiografii amerykańskiej i brytyjskiej, lecz na źródłach wytworzonych w omawianym czasie i publikacjach historyków rosyjskich. Jego artykuł oraz monografia zbiorowa, w której został zamieszczony, ukazują, że problem narracji o wydarzeniach Października 1917 występującej w historiografii rosyjskiej lat 1991–2016 wymagałby obszerniejszych analiz i poświęcenia mu odrębnego tekstu¹¹⁹. Podkreślić należy, że autorzy wspomnianej monografii zbiorowej dążyli do ukazania wszystkich wydarzeń politycznych związanych z I wojną światową i jej konsekwencjami w wielu kontekstach: dyplomatycznym – międzynarodowym, ekonomicznym, ideologicznym – programy i partie polityczne – oraz społecznym. Omówiono w niej także działalność stowarzyszeń wspierających środowiska dotknięte prowadzonymi działaniami militarnymi. Wydarzenia Października 1917 zostały potraktowane jako jedna z konsekwencji prowadzonej przez Rosję wojny, a zarazem jeden z istotnych jej segmentów w przestrzeni rosyjskiej i światowej. Brak zdecydowanego oporu przeciwko działaniom bolszewików wynikał zapewne także z nadziei, że należą do grona partii realizujących programy demokratyczne.

Tropem myśli Pipesa konsekwentnie podąża Edward Acton. Październik 1917 ukazuje przede wszystkim jako zamach stanu. Taka teza widoczna jest w jego pracach poświęconych rewolucji¹²⁰ i dziejom Rosji¹²¹. Historyk ten ukazał dramatyzm ówczesnej sytuacji. Wskazał jednak głównie na słabość Kiereńskiego i kierowanego przezeń Rządu Tymczasowego: „Kiedy zaś Kiereński podjął próbę zamknięcia bolszewickiej drukarni, wszczęcia postępowania sądowego przeciwko Rewkomowi i podniesienia mostów łączących dzielnice robotnicze z centrum miasta, 24 października robotnicy i żołnierze popierający Radę bezpośrednio zakwestionowali i odrzucili rozkazy rządu. Tej nocy, odpowiadając na natchnione ponaglenia Lenina, który właśnie przybył incognito do kwatery głównej partii, Rewkom przeszedł do ofensywy. Cel, jakim było obalenie Rządu Tymczasowego,

¹¹⁸ *Rossija w gody Pirowoj Mirovoj Wojny...*, s. 981.

¹¹⁹ Sprawa paradygmatu rewolucji w historiografii rosyjskiej po 1991 r. stać się może przedmiotem odrębnych studiów, wymagających analiz metodologii historii oraz sytuacji politycznej w tym kraju.

¹²⁰ E. Acton, *Rethinking the Russian Revolution*, London–New York 1990.

¹²¹ Tenże, *Rosja. Dziedzictwo caratu i władzy radzieckiej*, tłum. J. Stawiński, Warszawa 2013, s. 193–194.

ustąpił przed jawnym sięgnięciem po władzę. Rozwiązanie dramatu było prawie rozczarowujące. Kluczowe punkty w stolicy zostały zajęte i Kiereński uciekł na front w nadaremnym poszukiwaniu lojalnych oddziałów. Rada Ministrów, skupiona w Pałacu Zimowym, nie była w stanie zmobilizować żadnej poważnej siły do obrony, i nawet jeszcze zanim skapitulowała, Lenin przygotował obwieszczenie do rozprawienia w całym kraju, ogłaszając, że Rząd Tymczasowy upadł¹²². Autor wskazał na pustkę i społeczną obojętność wobec poczynań władz rosyjskich wyłonionych w wyniku liberalnej rewolucji lutowej. Ten przykład może ilustrować tezę, że idea konieczności działań zgodnych z prawem słabo przebijała się do świadomości społecznej. Nie stanowiła także podstawy ocen partii politycznych.

W historiografii przełomu XX i XXI w. widoczna stała się tendencja do odchodzenia od traktowania rewolucji październikowej jako odrębnego zagadnienia badawczego. Jako przedmiot rozważań została usytuowana w określonym zbiorze wydarzeń oraz postrzegana i prezentowana jako jeden z segmentów dłuższego procesu wiążącego się z kryzysami władzy i zaufania społecznego. Autorami dzieł poświęconych temu wydarzeniu, wpływającymi na kształtowanie narracji o nim w historiografii światowej, stali się badacze ze Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Problem przełomowości wydarzeń z października 1917 r. jest jednym z istotnych składników tworzenia narracji o epoce przemian, epoce rewolucji. W świetle liberalnego katalogu wartości wydarzenia października 1917 r. były zamachem stanu, niezgodnym z obowiązującym wówczas prawem, wyłonione w jego wyniku władze nie były więc legalne. Kanadyjski historyk David R. Marples, autor *Historii ZSRR*, tak podsumował różne stanowiska historiograficzne wobec Października 1917: „Czy określenie tego epokowego wydarzenia XX w. terminem »rewolucja« jest właściwe. Wypadki, o których mowa rozegrały się między 6 a 8 listopada (24 a 26 października st.st.) 1917 r., a polegały na przejęciu władzy przez stosunkowo niewielką, miejską partię kierowaną przez fanatycznego przywódcę i wspieraną przez Radę, na której czele stał Trocki. Historyk Richard Pipes utrzymuje, że wydarzenia te nie były rewolucją, lecz raczej zamachem stanu. Inni historycy¹²³ zwracali uwagę na znaczną popularność, jaką cieszyli się bolszewicy pod koniec 1917 r., oraz na kontrolę, jaką sprawowali nad piotrogrodzką i moskiewską Radą, na rosnące niezadowolenie z rządów Kiereńskiego, który nie potrafił bądź nie chciał rozwiązać najbardziej palących problemów dnia powszechnego – wycofania się Rosji z wojny, rozdzielenia ziemi wśród chłopów, dostarczenia żywności potrzebującym”¹²⁴. O utrwaleniu systemu sowieckiego w ostateczności zadecydował wynik wojny domowej. Porażka białych umożliwiała budowanie nowego państwa i społeczeństwa. Problematyczna w związku

¹²² Tamże, s. 194.

¹²³ Zob. np. E. Acton, *Rethinking...*

¹²⁴ D.R. Marples, dz. cyt., s. 53 (wyd. ang.: Edmonton 2002).

z tym wydaje się również przełomowość tego wydarzenia. Stanowiło ono jednak pierwszy krok w kierunku budowy totalitaryzmu komunistycznego. Analiza tej problematyki inspirowała także pytanie o warunki zastosowania ideologii liberalnej w społeczeństwach niezmodyfikowanych. Wiązała się z tym również kwestia, którą można sprowadzić do problemu – czy to ideologia liberalna tworzyła społeczeństwo obywatelskie, czy też warunkiem jej rozprzestrzenienia było już tak ukształtowane społeczeństwo. Rosja w 1917 r. była krajem, w którym dominowały osoby do niedawna należące jeszcze do kręgu niewolników monarchii absolutnej, o słabym doświadczeniu instytucji reprezentacyjnych, takich jak parlament. Odejście w odniesieniu do wydarzeń Października 1917 od retoryki rewolucji społecznej jest potwierdzeniem tezy, że mit założycielski Rosji bolszewickiej i dziedzictwa jej ideologii – Związku Radzieckiego – nie przetrwał upadku tego państwa. Został zastąpiony narracją o przewrocie, zamachu stanu, niemającym wsparcia społecznego. Za okoliczności sprzyjające temu wydarzeniu uznać jednak należy kryzys polityczny, który wystąpił w działalności Rządu Tymczasowego, niezadowolone wielu środowisk społecznych przejawiające się nieufnością wobec władz działających w stolicy, demonstrowanie przez bolszewików programu szybkich rozwiązań wszelkich palących problemów społecznych oraz wizji budowy nowego, lepszego świata. Wydarzenia Października 1917 ukazują także starcie dwóch osobowości politycznych i dwóch stylów uprawiania polityki – Aleksandra Kiereńskiego i Władimira Lenina. Wzbogacają refleksje o postawach mas, ale nie pozwalają zapomnieć o roli jednostki w kreowaniu dziejów. Ukazują różnorodność determinantów przeszłości, zarówno w sferze zbiorowości, jak i indywidualności.

Bibliografia

- E. Acton, *Rethinking the Russian Revolution*, London–New York 1990
- E. Acton, *Rosja. Dziedzictwo caratu i władzy radzieckiej*, tłum. J. Stawiński, Warszawa 2013
- O. Budnitskij, *Rossijskie ewrei meżdu krasnymi i belymi (1917–1920)*, Moskwa 2005
- O. Budnitskij, *Terrorizm v rossijskom osvoboditel'nom dviženii: ideologia, etiķa, psihologią (vtoraā polovina XIX – načala XX v.)*, Moskwa 2000
- T. Dmochowski, *Interwencja mocarstw na Syberii i Dalekim Wschodzie (1918–1922)*, Toruń 2004
- O. Figes, *Peasant Russia. Civil War. The Volga Countryside in Revolution (1917–1921)*, Oxford 1989
- O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2011
- O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, tłum. B. Hrycak, Poznań–Wrocław 2009
- M. Filipowicz, *Emigranci i Jankesi. O amerykańskich historykach Rosji*, Lublin 2007
- D.R. Marples, *Historia ZSRR. Od rewolucji do rozpadu*, tłum. I. Scharoch, wyd. 2 popr., Wrocław 2011
- J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, wyd. 3, Poznań 2004
- R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, tłum. T. Szafar, wyd. 3, Warszawa 2012
- Rossija v gody Piervoj Mirowoj Wojny: ēkomiczeskoje polożenie, socālnye processy, političeskij krizis*, red. J. Petrov, Moskwa 2014
- J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001

Coup d'Etat or a social revolution? The October Revolution 1917 in different historiographies of the turn of the twentieth and twenty-first centuries – selected works and selected problems

At the turn of the twentieth and twenty-first centuries, different historiographies began to move away from the interpretations that treated the October revolution as a separate subject of study. The revolution has come to be inserted in a series of events and presented as just one section of a long process. An important part of creating the narrative on the revolution concerns the search for its general historical meaning. From the liberal perspective, the events of October 1917 are seen as a coup d'état that resulted in the establishment of the Bolsheviks' rule, to which they could claim no legal right. However, it was the following civil war which ended in the Bolsheviks' victory that enabled the Soviet system to take hold. The construction of the new state and the new society was made possible by the defeat inflicted on the Whites in the civil war. The revolution was thus only the first step on the road to establishing communist totalitarianism. From this perspective, one is justified in questioning the revolution's reputedly crucial role in bringing about a significant historic change. In discussing these issues, scholars have been led to explore the possibility of making the liberal ideology take root in the non-modernised societies. One of the questions posed is whether the liberal ideology gives rise to the civil society or the civil society makes the dissemination of the ideology possible. In Russia in 1917, the public sentiments were largely shaped by those who had only recently stopped being considered slaves of the absolute monarchy, and the experience of representative institutions such as Parliament was still very limited. The fact that the rhetoric of social revolution is no longer used for interpreting the events of October 1917 can be regarded as proof that the founding myth of the Bolshevik Russia and its ideological legacy – the Soviet Union – did not survive the collapse of the state. It has been replaced by the narrative about the political coup d'état that did not have social support.

Alicja Kulecka – ur. 1956, absolwentka Instytutu Historycznego UW, pracownik tej instytucji od 1997 r., początkowo jako adiunkt, od 2012 r. profesor nadzwyczajny. Autorka monografii i artykułów z historii XIX w., archiwistyki i nauk pomocniczych historii XIX–XX w.